Це тільки з першого погляду Беймбет Кунанбаєв видасться дикуном і відлюдьком, але досить придивитись до нього пильніше, спробувати поговорити з ним, як побачиш, що цей літній казах, якому перейшло вже за п'ятдесят, є добродушна, але вельми скривджена в житті людина. Так скривджена, що й досі не може очуматись, дарма що відтоді, як заподіяно йому страшну кривду, минуло вже чотири роки. Легко сказати — чотири роки, а скільки за цей час випало лиха на бідолашного Беймбета! Скільки довелось йому зазнати поневірянь, голоду, холоду, муки, куди тільки не носило його скаламучене житейське море, мов безвільну тріску, в які сніги й морози не закидало Беймбета! Якби хтось сказав йому раніш, що все це станеться з ним насправді, а не насниться в гарячковому страшному сні, — Беймбет не повірив би. А ще ж треба шість років дожидати, коли він знову зможе повернутись у свій степовий аул, спати не на верхніх нарах, а в юрті, на кошмі, пасти коні, пити кумис, відкочовувати влітку на свіжі пасовиська в гірський район Алатау... Та й чи діждеться того Беймбет, чи витримає ще шість років, коли й протягом чотирьох у нього так надломилось здоров'я, що Беймбета вивели з шахти як непридатного до важкої підземної роботи й поставили працювати на поверхні — у вентиляції.

Робота ця не важка, та, власне, й ніякої роботи нема: виведуть Беймбета разом з іншими за таборову зону, поставлять біля шурфу, через який скидають у шахту кріпильне дерево, й лишать його під нагляд конвоїра з дудоргою [1] Біля шурфу розкарячив чотири залізні ноги вентилятор, що його має пильнувати Беймбет: увімкнути рубильник, щоб вентилятор нагнітав у шахту свіже повітря, й коли-не-коли помацати залізні боки вентилятора — чи не перегрівся мотор. Якщо це взимку чи ранньої весни, Беймбет повинен назбирати трісок та всякого ломаччя, що лишилось од кріпильного дерева, й розвести багаття, бо треба грітись конвоїрові й самому собі. Оце й уся робота, а далі сиди й думай невеселу думу. Беймбет і побалакав би з конвоїром про те про се, але конвоїрові з ВОХРи не годиться розмовляти з в'язнями, та, коли б той і переступив з нудьги через заборону,. Беймбет однаково не зміг би з ним розговоритись. На заваді стала б російська

мова, котру Беймбет, людина з глухого віддаленого аулу, зовсім не знав до ув'язнення, а опинившись у таборі, відчув себе застарим, щоб вивчити її до пуття.

Певна річ, за чотири роки Беймбет навчився сяк-так висловлювати по-російському свої бажання, й у нього утворився невеликий запас російських слів, але які ж ці слова, підхоплені з таборового, оточення, — непевні, ба навіть небезпечні!

Занедужав якось Беймбет — кололо в боці й судомило ногу. Ледве дошкандибав до медпункту, де, дочекавшись з бідою своєї черги, каже лікарці:

— У боці мені дуже х...

Лікарку аж пересмикнуло всю від такого непристойного слова, та ще з уст літнього казаха.

— Це що таке, Кунанбаєв? Як ти смієш так висловлюватись? Я тебе й слухати не хочу!

Не вірить, мабуть, лікарка Беймбетові, думає, що він з якоюсь мастиркою [2] прийшов, щоб закосити [3] звільнення. Але, якщо лікарка не звільнить Беймбета від роботи, як йому працювати в шахті, коли він ледве на ногах стоїть? І Беймбет став благати:

— Поліно Сергіївно! Я не косарик [4], ні, косити не треба, недобре це. Я правду кажу: мені джуда джаман! [5] — вихопилося в нього з одчаю по-казахському, але похопився, що лікарка не зрозуміє його, й знову повторив непристойне російське слово.

Сама засуджена за щось на десять років, лікарка Старовєрова не терпіла цинічної таборової лайки й була б прогнала Беймбета, якби

позад нього в черзі не стояв колишній адвокат Гостицький, що, посміхаючись, пояснив лікарці:

— Та він же інакше й не може сказати, Поліно Сергіївно. Це невинне дитя природи трохи вже перевиховалось у виправних таборах, і ось маєте наслідки...

Лікарка, все ще сердито поглядаючії на Беймбета, натерла йому бік якоюсь мастю, записала на звільнення від роботи, але наостанку насварила ще раз:

— Дивись мені, Кунанбаєв, щоб я від тебе більше такого не чула!

От і говори після цього по-російському, де раз у раз можеш ускочити в халепу через якесь ніби звичайне, а насправді дуже підступне слово! Надто, коли говориш з начальниками. Єдине тільки й є в росіян певне слово — "давай". Його й начальство раз у раз каже: "давай на допит", "давай на етап", "давай на роботу"; і навіть коли в'язневі випадає зрідка щось приємне, однаково — давай: "давай у лазню", "давай одержуй посилку". Цим словом і користується Беймбет у всяких життєвих випадках — чи то просить у їдальні свою порцію баланди, добродушно кажучи:

"Давай-давай-давай", чи коли конвоїр біля шурфу накаже розвести, багаття короткими "давай вогонь", Беймбет і тоді відповідає погідливо: "Давай-давай-давай", хоч конвоїр після цього підозріло скошує на нього очі: чи не кепкує з нього ця азіатська контра?..

Ось тому й мовчить здебільшого Беймбет. Залізе в бараці на свою верхотуру — верхні нари, куди загнали його спритніші молодші в'язні, сяде на розстеленому старому бушлаті по-турецькому й думає.

І досі в пам'яті йому та ніч, коли в аул приїхали по Беймбета на машині росіянин у цивільному й казах у кожушку й з наганом при боці.

Перевернули шкереберть усе в юрті, чогось шукаючи, й, нічого не знайшовши, повезли Беймбета спочатку в Джамбул, а далі в Алма-Ату.

Ще раніш, так само вночі, забрали в аулі вчителя й колгоспного зоотехніка, і люди не знали, що й думати. Що ж воно тепер кажуть в аулі про Беймбета, котрого всі знали як доброго, лагідного чоловіка, що нікому не завдав ніякої шкоди, ніколи нікого не образив? Сказати б, помилково забрали його, припускаючи, що Беймбет щось украв або переховує чуже, так ні ж — нічого чужого в Беймбета не знайшли, лиш узяли давню-предавню газету, в яку жінка загортала колись хустину, куплену на базарі в Джамбулі для маленької єдиної доньки: коли підросте й стане дівкою на виданні, тоді й носитиме, а поки що хай лежить у скрині.

Незрозуміле було, чому взяли не хустину, що коштувала таки добрячих грошей, а — газету, нікому не потрібний папір, що його досить у всякого начальника? Та чи не в тому газетному папері й таїлася та лиха сила, що призвела Беймбета до його дальших поневірянь? Не раз на допитах в Алма-Аті слідчий-росіянин потрясав тою газетою й гримав з огидою на Беймбета: "Ах ты ж, левосерый конный милиционер!"

Що таке "левосерый" — Беймбет і досі не розгадав — занадто-бо мудре російське слово, але чому слідчий закидав йому службу в міліції, та ще до того ж у кінній, — Беймбет не міг зійти з дива. Та й хіба за службу у міліції карають?

Ні в тюрмі, ні на етапах, ні в таборі Беймбет ще ні разу не бачив колишнього міліціонера. Всяких людей доводилось йому зустрічати по цей бік життя — колгоспників, робітників, учених, навіть з начальства попадались часом в'язні, але міліціонера — жодного. В аулі, де жив Беймбет, взагалі не було міліції, у Джамбулі, куди зрідка приїздив на базар Беймбет, йому траплялося бачити міліціонерів, але він завжди бокував від озброєних людей. Діла до них у Беймбета не було, а випадково з ними зіткатися не слід: за тими, що мають шаблю й наган, стоять право й сила, і ліпше бути від них подалі.

І все ж слідчий вважав його за кінного міліціонера...

Беймбет таки побачив учителя з їхнього аулу. В Алма-Аті на звідні, де їх звели вдвох, щоб вони призналися в своїх злочинах, викриваючи один одного.

Учитель, змарнілий, блідий, видно, чимсь дуже наляканий, говорячи по-російському, стверджував, що він сам і Кунанбаєв таки були "левосерыми". Хоч як напружував думку Беймбет, але так і не міг збагнути значення того загадкового російського слова й тільки знай торочив, що він ні в кінній, ні в пішій міліції ніколи не служив... Розпитати вчителя про "левосерого" Беймбетові не вдалося, бо їх швидко розвели по різних камерах. Звели їх ще раз усіх трьох — Беймбета, вчителя й зоотехніка — на суді, але там розмовляти підсудним між собою не дозволялося, й Беймбет нічого не міг розпитати в учителя. На суді вчитель, хоч і говорив по-російському, та Беймбет зрозумів, що він визнав себе за "левосерого", зоотехнік щось заперечував, а Беймбет був ні в тих ні в сих, проте це не допомогло нікому з них, і суд одважив кожному по десять років далеких таборів.

Хто зна, може, вчитель і справді був якимось "левосерым", — він чоловік учений, знав не тільки арабське письмо, але й російське, і Беймбетові до нього не рівнятись. Але чого Беймбета приплели до цієї дивної історії? Не інакше як хтось щось набрехав на Беймбета. Але — для чого? Хто? Адже Беймбет ні з ким не сварився, нікому не заподіяв шкоди...

І знову — думки, гадки, припущення, від яких тільки болить голова, але так ні до чого й не додумаєшся.

Особливо напосідають на Беймбета думки й спогади навесні, коли й у Букачачі починає пригрівати ясне сонечко й навіть у дворі таборового пункту крізь затоптану багатьма ногами землю пробивається зелена травичка. В такі дні Беймбет не витримує своєї вимушеної самотності й

злізає з своєї верхотури, підходить до колишнього колгоспного рахівника відкілясь з України, Бондаренка, й сідає поряд нього на нарах.

Трохи помовчавши, Беймбет глибоко зітхає й каже:

— Ех, Бондаренку, якби ти бачив, як у нас у цю пору росте трава в степу, а степом іде один верблюд, а за ним другий, третій, четвертий, а збоку біжить маленьке верблюденя й скубе зелену травичку, — ти б плакав великою сльозою!..

Бондаренко не глузує з Беймбета, не проганяє його, як інші, він тільки мовчки хитає головою на знак згоди й пише далі, підклавши під папір диктову дощечку собі на коліна. Пише він у вільний від роботи час скарги в'язням і на тому трохи заробляє грошима або продуктами з посилок. У бараці є ще один чоловік, що пише людям скарги, — це колишній адвокат Гостицький, що знається на законах і має навіть маленьку книжечку Кримінального кодексу. Але хоч як переконливо пише Гостицький, доводячи, що слідство й суд підійшли до справи обвинуваченого однобоко, не врахували, мовляв, того й того, а до того ж ще й порушили якусь статтю Кримінально-процесуального кодексу, відповідь на його скарги одна й та ж: підстав для перегляду справи нема. Навіть самому собі, незважаючи на неодноразові скарги, він не може добитись бодай зменшення строку. Через те Гостицький мало популярний як скаржнийк, і до нього звертаються по допомогу або новаки в таборі, або велемудрі інтелігенти, яких густо згребла останнім часом у табори єжовська мітла.

Зате Бондаренко зажив серед в'язнів великої популярності своїми скаргами, й до нього звертаються навіть із інших таборових пунктів, обіцяючи за написання скарги добру винагороду. Пише він без усяких юридичних дефініцій, не посилаючись ні на статті Кримінального кодексу, ні на урядові постанови, а просто: "Мене тяжко били на слідстві, і я наговорив на себе чортзна-що. А насправді я не такий, а он який". Тут Бондаренко коротко викладає біографію засудженого й наприкінці звичайно пише: "І де це в радянському законі сказано, що

людей можна мучити й змушувати їх казати на себе неправду? Це ж не старий режим!.."

Дехто побоювався, як би такі гострі вислови не призвели до біди й на того, хто скаржиться, не впала з Москви ще більша кара, але чи Бондаренкова немудрована писанина розчулювала когось у Верховній прокуратурі та у Верховному суді, чи просто в Бондаренка була легка на скарги рука, — не раз уже бувало, що людині зменшували строк, а одного разу навіть зовсім випустили на волю в'язня, що мав за плечима аж п'ятнадцять років далеких таборів.

От якби написав Бондаренко й Беймбетові скаргу — може б, і його швидше пустили в рідний аул! Така думка не раз уже западала Беймбетозі, він і сьогодні підсів до Бондаренка не тільки для того, щоб поділитись спогадами про весняний казахський степ, а й з практичною метою — попросити написати йому скаргу. Але як до цього підійти? Адже за написання скарги годиться віддячити, але що може дати Беймбет, коли в нього нема ні грошей, ні посилок він не одержує?

Відколи забрали Беймбета з аулу вночі, і сліду від нього не лишилось. Ні жінка з донькою не знають, куди він подівся, ні Беймбет не уявляє, чи вони ще живі, що роблять, з чого хліб їдять... Хоч би хтось із Казахстану тут був, то, може, Беймбет і довідався б щось про рідню, але на весь таборовий пункт він тільки один казах. Усі інші — з різних країв, про які Беймбет і не чув раніш у своєму аулі. Багато було казахів у алма-атинській казармі, чимало їхало їх з ним степами, та всіх їх розтрусило на довгій дорозі, що тривала мало не місяць, і в Букачачу привезли з Казахстану тільки одного Беймбета.

Але скаргу конче треба писати — може ж, і на Беймбета зглянеться якщо не аллах на небі, то прокурор у Москві. І Беймбет нарешті зважується просити:

— Слухай, Бондаренку, давай пиши скарга. Скільки скажеш, стільки буду давай тобі балик і горбушка.

Баликом Беймбет називає по-казахському шматочок солоної риби-горбуші, що дають в'язням на обід, а горбушкою в'язні звуть хлібну пайку. Не така вже це й знадна плата, бо й "горбушка" в Беймбета — не шахтарська тепер, а поверхнева, важить якихось там шістсот грамів, і, хоч Беймбетові доведеться жити якийсь час надголодь, але це йому не первина — аби тільки погодився взяти таку плату великий майстер у справах скарг Бондаренко.

— Скаргу, кажеш? — питає замислено Бондаренко, чухаючи потилицю.

— Скарга, скарга! — збадьорішав Беймбет, що діло ніби йде на лад. — Давай пиши! Балик, горбушка тобі — скільки скажеш.

Бондаренко ще подумав, зітхнув і погодився. Що ж — у таборовій житусі знадобиться й зайвий хліб з горбушкою...

Через кілька днів Бондаренко покликав до себе на нари Беймбета й почав розпитувати:

— Ну, так кажи, що саме тобі шили [6], щоб я знав, як писати.

Бондаренко поклав на коліна диктову дощечку з вирваною із зошита сторінкою і взяв олівця.

— Слідчий шив — міліцію. Казав: "Ти, Кунанбаєв, "левосернй конный милиционер", а я ні в кінній, ці в пішій міліції не служив. Неправду казав слідчий...

— Стривай, стривай, — спиняє Беймбета Бондаренко, який нічого не може второпати. — Який "конный милиционер"? А що таке "левосерый"?

— Слідчий так казав, так писав; суд казав — "левосерый", десять років давав... — розводить руками Беймбет і знову повторює: — Я ні в кінній, ні в пішій міліції не служив.

Бачачи, що з уст Кунанбаєва нічого не добереш, Бондаренко каже:

— Доведеться до трудила [7] йти — розпитати про твою справу, бо щось ти не так кажеш.

— Усе так, усе так! "Левосерый конный милиционер", а я ні в кінній, ні в пішій... — запевняє Беймбет, і Бондаренко вірить йому, але від цього густий туман у загадковій справі, що зацікавила вже й Бондаренка, не розвіюється.

Увечері він пішов до завурче спитати, за якою статтею засуджено Беймбета.

Завурче дістав із шафи формуляр з/к Кунанбаєва й каже:

— Стаття 58, пункти 10 і 11, цебто контрреволюційна агітація й контрреволюційна організація, до того ж ще й 5 років по рогах [8]. А що таке?

Бондаренко розповів про незрозумілого "конного милиционера", але завурче зневажливо махнув рукою:

— Бреше падло! Звик морочити слідчим голову, то й тут темнить [9].

Не добившись нічого в завурче, Бондаренко, якого став доймати запал слідопита, звернувся до Гостицького, хоч звичайно уникав радитися з ним у юридичних справах.

— "Конный милиционер"? — стенув плечима Гостицький, одягаючись на нічну зміну. — Може, вилаяв якогось міліціонера або дав чи не дав хабара? — висловив здогад Гостицький, і Бондаренко побіг одразу питати Беймбета:

— Кунанбаєв! А може, ти вилаяв якогось кінного міліціонера? Пригадай добре.

— Ніколи й не говорив ні з яким міліціонером.

— Може, калим давав?

— Калим джок [10] — відповів по-казахському Беймбет, почувши з уст Бондаренка рідне слово "калим".

Так і не з'ясувавши нічого, Бондаренко поспішив і сам на нічну зміну, щоб дорогою до шахти поговорити ще з Гостицьким.

— Мені здається, суть не в "міліціонері", а в чомусь іншому. Може, це був якийсь вигук, що його часто чув Кунанбаєв від слідчого, але розтлумачив по-своєму, — промовив замислено Гостицький і додав: — Але це належить не стільки до сфери юстиції, скільки до звичайних кросвордів, а я не мастак їх розгадувати.

Проте наступного ранку Гостицький, повернувшись з роботи й, видно, сам зацікавившись цією юридичною крутиголовкою, підійшов до Бондаренка:

— А чи не означає цей "конный милиционер" — контрреволюціонера?

Вони обидва підійшли до Беймбета й Бондаренко нетерпляче спитав:

— А може, слідчий казав тобі, Кунанбаєв: "контрреволюціонер"?

— А так, так! Сказав: "конный милиционер", — ствердив Беймбет.

— Ну, ось бачите! — розвів руками, посміхаючись, Гостицький. — А тепер треба розшифрувати "левосерого".

Але "левосерый" ніяк не піддавався тлумаченню. Хоч як прикидали його і Гостицький, і Бондаренко, але нічого з того не виходило. Збивав з пантелику невиразний колір — сірий, що складав основу інкримінаційного прикметника. Усякий інший колір ще можна було зрозуміти: червоний — щось революційне, чорний — йдеться про анархізм, навіть зелений — чимось зв'язаний з ісламізмом, але — сірий? Та ще до того ж — лівосірий?..

— Нічого не доберу в цій нісенітниці! — стенув плечима Гостицький і вже хотів був іти, але спинився й порадив Бондаренкові: — А ви спитайте про "левосерого" нашого вихователя Дєлова...

— А що може сказати цей зледачілий придурок [11] — здивувався такій несерйозній пропозиції від серйозної людини, за яку всі вважали Гостицького, Бондаренко.

— Не кажіть, не кажіть так, — заперечив Гостицький. — По-перше, Дєлов — колишній оперативник органів, тільки прокрався й одхопив за це десятку. Не виключена можливість, що він знає секрети специфічної термінології. По-друге, він, здається, працював якийсь час у Казахстані.

І все ж Бондаренко мало сподівався на придатність Дєлова в цій загадковій справі, але іншої ради не було, і хоч-не-хоч він пішов шукати Дєлова.

Знайти вихователя Дєлова в таборовому пункті — було не легке діло.

Засуджений за побутовий злочин, Дєлов належав до привілейованої частини в'язнів і не був зв'язаний ні з місцем роботи, ні з якимись певними обов'язками. На цьому таборовому пункті, де зосереджені були політичні злочинці, він почував себе у ворожому оточенні. Знаючи наперед, що перевиховати цих людей, які вважають себе за невинно засуджених, однаково не можна, вихователь Дєлов обмежив свою діяльність роздаванням газет та листів і неодмінною присутністю на розводах і перевірках. Порядком виховного нагляду він частенько заходив до хліборіза й на кухню і виходив відтіля ситий і задоволений. Таке дозвільне життя призвело до того, що Дєлов сам став подумувати про потребу якось активізуватись. Надто після того, як хтось на дверях його комірчини написав олівцем: "У Дєлова нет дєлов". Це, безперечно, була явна контрреволюція, і не завадило б на автора напису створити нове таборове діло, але як ти його знайдеш серед маси потайних людей?

А втім, може, саме це й спричинилось до того, що Дєлов зацікавився Беймбетом та його справою.

— Пункт десятий і одинадцятий? — перепитав він Бондаренка. — Але й якій же організації він міг бути? Вони пішли вдвох допитувати Беймбета.

— Ти в Алаш-Орді [12] був? — суворо спитав Дєлов, але простодушний Беймбет заперечливо захитав головою:

— Ні в Алага-Орда, ні в Кзил-Орда [13] ніколи не бував. Тільки в Джамбул на базар їздив.

— Значить, Алаш-Орда відпадає, — промовив, роздумуючи, Дєлов. — А ти есером не був часом? — спитав він підозріло й пошепки пояснив Бондаренкові: — У Казахстані траплялись з таким обвинуваченням, але то були здебільшого росіяни...

— Сером? — здивовано перепитав Беймбет і приклав долоню до вуха, щоб краще розчути дивне слово. — Сером не був. Колгоспником був, пас коні, вівці...

— А може, ти — "левый эсэр"? — допитливо прищулив око Дєлов, і Беймбет одразу закивав головою:

— Так, так, слідчий казав: "Ты левосерый конный милиционер", а я ні в кінній, ні в пішій...

— Ну, тепер усе ясно — йому сказано: "Ты левый эсэр, контрреволюционер", — закінчив консультацію Дєлов і пішов із барака в своїх виховательських справах до хліборіза.

— Мнда, політик!.. — саркастично процідив Гостицький, що здалека спостерігав сцену допиту, а Бондаренко, задоволений, що нарешті з'ясовано провину Кунанбаєва, сів з ним поряд на нарах писати скаргу.

— Давай-давай! — радісно потирає долоні Беймбет, щасливий, що і йому напишуть скаргу. — Так і пиши: ні в кінній, ні в пішій міліції не служив...